

EFTALIYLAR VA TURK XOQONLIGI DAVRIDA AFRIG‘IYLARNING SIYOSIY MAQOMI MASALASIDA YONDASHUVLAR

Mardonbek Rajapov Qosimboy o‘g‘li

O‘zR FA Tarix institute tayanch doktranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Xorazmni IV-X asrlarda boshqargan Afrig‘iylar sulolasining Eftaliylar va Turk xoqonligi davrida siyosiy maqomi masalasida mahalliy va xorijiy tadqiqotchilarning yondashuvlari va qarashlari chuqur tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: afrig‘iylar, xunlar, eftaliylar, turk xoqonligi, Kerdar, Chag‘on.

АННОТАЦИЯ

В данной статье глубоко анализируются подходы и взгляды местных и зарубежных исследователей по вопросу политического статуса династии Афригидов, правившей Хорезм в IV-X веках, в период правления Эфталитов и Тюркских каганатов.

Ключевые слова: афригиды, хунны, эфталиты, Тюркский каганат, Кердар, Чаган.

ABSTRACT

In this article, the approaches and views of local and foreign researchers on the issue of the political status of the Afrigid dynasty that ruled Khorezm in the 4th-10th centuries during the Ephthalites and the Turkish khanate are deeply analyzed. in English

Keywords: Afrighids, Huns, Hephthalites, Turkic Khanates, Kerdar, Chegan.

Xorazmning III asr oxiridan VI asrning oxirigacha bo‘lgan davri tarixiy voqealar tafsiloti jihatidan juda murakkab hisoblanaib, ko‘rsatilgan davrda Kushon imperiyasining tanazzuli va qulashi, Markaziy Osiyoda Eftaliylar va Turk xoqonligi hukmronligining o‘rnatilishi bilan ajralib turadi.

Milliy va xorijiy tarixshunoslikda masalaning ayrim jihatlarini tadqiq etilgan bo‘lib, ko‘p hollarda mazkur muammoning ba‘zi jihatlarini tadqiqotchilarning sub’yektiv xulosalariga bog‘liq bo‘lib qolmoqda. So‘nggi yillarda yaratilgan aksariyat adabiyotlarda esa tadqiq etilayotgan masalaga doir ma’lumotlarning tadqiqotlardan tadqiqotlarga ko‘chishi davom etmoqda. Biroq, tadqiqotlar orasida Afrig‘iylarning Eftaliylar, Turk xoqonligi davrida siyosiy maqomi borasida

yangi qarashlar bilan boyitilgan asarlar ham uchraydi. Jumladan, A.Otaxo'jayev, A.Qurbanov va G'.Boboyorov R.Ne'matov ishlarida muammoga yangicha yondashuvlarni ko'rish mumkin.

Hozirgi kungacha Xorazmni boshqargan Afrig'iylar sulolasining Eftaliylar davlati tarkibiga kirganligi bo'yicha tadqiqotchilarning ilmiy dalillar asosida yakuniy xulosalari mavjud emas. Bunga sabab sifatida Eftaliylarning kelib chiqishi borasida yakdil fikrning yo'qligini misol kelirish mumkin. Tadqiqotchilarning ayrimlari ularni Markaziy Osiyoning janubiy hududularidan kelib chiqqan degan fikrni ilgari surgan bo'lsa, ayrim tadqiqochilar Eftaliylarning vatani Xorazm ekanligini ta'kidlashadi[5].

S.P.Tolstov Xorazm Eftaliylarga rasmiy suratda qaram bo'lganligini, bunday xulosaga kelishida arab manbalarida tilga olingan Eftaliylar tomonidan Xorazm vohasining shimoliy-sharqiy qismida tashkil etilgan Kerdar davlatining mavjudligini arxeologik tadqiqotlar natijasida o'z isbotini topganligi bilan izohlaydi[15]. Shuningdek, Tolstov Baraktom yodgorligida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijalariga tayanib xioniy-eftalit guruhi qabilalarining yodgorligidan ekanligi, mazkur yodgorlik Afrig'iy qal'alarining prototipi bo'lib, Xorazm an'analari asosida qurilmagan degan xulosa kelgan[15, 219-220 B]. E.E.Nerazik bu xususida S.P.Tolstovning fikrlarini qo'llab-quvvatlab, Xorazmda Afrig'iy madaniyati ko'plab mahalliy elementlarni yo'qligini, ularning madaniyati Orol dengizning shimoli-sharqiy qismida joylashgan ko'chmanchi dunyoga ko'proq aloqador ekanligini ta'kidlaydi[11]. E.E.Nerazik xioniy, eftalitlar va turklarning Xorazmga ta'siri nafaqat shaharsozlik madaniyatida, balki sopol buyumlar ishlab chiqarish va tanga zarblarida ham mavjudligini qayd etadi.[11] Tangashunoslardan B.I.Vaynberg arab manbalarida tilga olingan Chag'on va numizmatik materiallarda o'z aksini topgan Askajavarni bir xil shaxs hisoblab, Chag'onning asli kelib chiqishi Chag'oniyondan bo'lgani, Chag'oniyonni Eftaliylar davlati sifatida qayd etadi[10]. Muallif Chag'on qachon va qanday qilib Xorazm taxtiga kelib qolganligi masalasida yetarli dalillar yo'qligini ta'kidlagan. V.N.Plipko Xorazm hududidan Chag'onga tegishli tangalar topilmaganini, Chag'on arablar yordimida taxtga ko'tarilib, qisqa muddat hukmronlik qilganini ta'kidlagan bo'lsa[9], E.V.Rtveladze numizmatik materiallar va tarixiy-topografik ma'lumotlarni tahlil qilib Chag'an va Chag'aniyon o'rtasida hech qanday aloqa yo'qligini, Askajavar va Chag'onning turli shaxslar ekanligini ta'kidlagan[14].K.Shoniyozov izlanishlarida vizntiyalik tarixichi P.Kesserskiy ma'lumotiga tayanib, eftaliylarni xunn qabilalariga mansubligini, xunnlarni esa qadimiy turkiy xalq ekanligini ta'kidlagan[16]. Tadqiqotchi R.Ne'matov ishlarida A.Gudkova fikriga tayanib Chag'on ismi turk-mo'g'ul dunyosida keng tarqalganini, bu esa Afrig'iylar qandaydir bir darajada Eftaliylar bilan siyosiy va etnik aloqalarga ega bo'lgan deb fikr bildirgan[13]. A.Qurbanov esa P.Lerx, N.Veselovskiy va S.P.Tolstovlarning tadqiqotlariga

tayanib eftaliylarning kelib chiqishini yuechjilarga bog'laydi va ularning o'zagi Xorazmda ekanligini ko'rsatadi[1]. Biroq, A.Sagdullayev fikricha, Eftaliylarning etnik kelib chiqishi masalalari ancha murakkab hisoblanib, arab manbalari va tangashunoslik ma'lumotlarida eftaliylar podsholari faqat turklarga xos bo'lgan unvonlar bilan tilga olinishi va bu holatlar ayrim tadqiqotchilarning eftaliylarni turkiy xalqlar deb hisoblashiga sabab bo'lishini ta'kidlagan bo'lsa[5], A.Otaxo'jayev fikricha, xinoiy, kidariy va eftaliylarning kelib chiqishi bir tamoqdan ekanligi, shu boisdan ular o'rtasida mintaqadagi hokimiyat almashinuvi to'qnashuvlarsiz ro'y berganini ta'kidlagan.[4]

Yuqoridagi ma'lumotlar shundan dalolat beradiki, Eftaliylar davrida Afrig'iyarning ichki va tashqi siyosati o'zlariga bog'liq bo'lib, Eftaliylarning ta'siri faqat ijtimoiy va madaniy aloqalarda o'z aksini topgan. Bu davrdagi Afrig'iyarning davlat boshqaruvi siyosati to'g'risida yozma va numizmatik manbalarda ma'lumot yo'qligiga qaramay, o'sha davrdagi siyosiy vaziyatlarni inobatga olgan holda Afrig'iyar sulolasi Xorazmda Eftaliylar hokimiyatini tan olib, ichki va tashqi siyosatda mustaqil siyosat yuritgani, Afrig'iyar faqat soliq to'lash bilan kifoyalangan degan fikrga kelish mumkin.

G'arbiy Turk xoqonligiga tobe hisoblangan Afrig'iyarning siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy hayotida doir maxsus tadqiqotlar amalga oshirilmagan. Mazkur masala ayrim tadqiqotchilar tomonidan Markaziy Osiyoning ilk o'rta asrlar tarixini yozish jarayonida qisqacha to'xatlib o'tilgan bo'lib, umumiy tarix matnida faqat ma'lumot shaklida qisqacha to'xtalib o'tilgan. R.Ne'matov xoqonlikning harbiy yurishlari haqida to'xatlib, xoqonlikning 100 mingdan ortiq qo'shini kam sonli Afrig'iyar qo'shini yengish qiyin emasligini ta'kidlagan[13]. G'.Boboyorov xoqonlik va voha hukmdorlarining o'z vassaliga aylantirish jarayoni, tobelik darajasi birorta manbada maxsus to'xatlib o'tilmagani, shu sababli xoqonlik va tobe hukmdorlar masalasiing mohiyatini to'laqonli ochib berish mushkul ekanligini ta'kidlagan[7,8]. J.K.Skaff tadqiqotida G'arbiy turk xoqonligi boshqaruvini bevosita va bilvosita guruhlariga ajratib, mahalliy hukmdorlarning o'zlariga tegishli hududlarda avvalgi mavqelarini saqlab qolishiga ruxsat berilishini boshqaruvning eng ma'qul usuli sifatida qaragan[2]. Tadqiqotchi G'.Boboyorov xoqonlik vassalarini "kuchli" va "zaif" guruhlariga ajratib, Afrig'iyarni "kuchli" vassalik guruhida ekanligini, Xorazm va Sug'd kabi sodiq hukmdorlar o'z boshqaruvlarini to xoqonlik inqirozigacha saqlab qolganligini alohida qayd etgan.[7] Shuni alohida qayd etish kerakki, mahalliy hukmdorlar, xususan Afrig'iyar aholidan belgilangan miqdorda yig'ilgan soliqlarni ma'lum bir vaqtlarda xoqonlikka yetkazib berishda ma'sul vositachi rolini o'ynagan bo'lishlari va o'z navbatida xoqonlik ham bundan manfaatdor ekanini ta'kidlash mumkin. G'.Boboyorov xitoy manbalariga tayanib mahalliy hukmdorlarga eltabar unvoni berilganligi, ularni nazorat

qilish va soliqlar yig'ilishini tekshirib turish uchun har biriga alohida tudunlar yuborilganligini, biroq, Xorazm Afrig'iylariga bunday unvon berilmagani, shuningdek ularni nazorat qilish uchun tudunlarni yuborish tizimi Xorazmga tadbiiq etilmagan degan fikrni ilgari surib, Xorazm boshqa mahalliy hududlarga nisbatan erkin ichki va tashqi siyosat olib borganligini izohlagan. Shuningdek, tadqiqotchi VI asr davomida xoqonlik voha hukmdorining ichki ishlariga aralashganligi yoki birorta mahalliy sulolani o'z boshqaruvidan mahrum qilganligi borasida ma'lumotlar yo'qligini, ularning siyosiy tobeligi asosan yilda bir marotaba belgilangan miqdorda xiroj yuborib turishi bilan belgilanishini keltirib o'tgan.

Arxeologik tadqiqotlar va boshqa manbalar, shuningdek, ko'rib o'tilgan adabiyotlarda keltirilgan xulosalarga tayanib aytish mumkinki, V-VI asrlarda Turon hududida hukmronlik o'rantgan Eftaliylar va Turk xoqonligi mahalliy xalq qarshiligiga uchramagan. Shuningdek, Afrig'iylar davrida tangalar doimiy suratda zarb etilishi Kushonlardan Turk xoqonligigacha bo'lgan vaqtlarda ham markaziy hokimiyatning mahalliy voha hukmdorlarni boshqarishida jidiy o'zgarishlar ro'y bermaganidan, ya'ni tobelik faqat ma'lum miqdorda soliq to'lash bilan cheklanligi bilan izohlash mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. A.Kurbanov. The Hephthalites: Archaeological and Historical analysis. PhD thesis.Berlin.2010.P.
2. J.K.Skaff. Western Turk Rule of Turkestan's Oases in the Sixth through Eighth Centuries. The Turks. Ankara: Yeni Türkiye, 2002, pp.306-307.
3. R.Ne'matov,Q.Almanov.The role of historical sources in the study of the history of the Turkish empire. American Journal Of Social Sciences And Humanity Research, 2(10).2022.pp.25-31,
4. A.Отахўжаев. Илк ўрта асрлар Марказий Осиё цивилизациясида Турк-Суғд муносабатлари.Тошкент. 2010. Б.150.
5. А.Сағдуллаев,Б.Аминов,Ў.Мавланов,Н.Норқулов.Ўзбекистон тарихи:Давлат ва Жамият тараққиёти. I қисм. “Академия”.Toshkent.2000 й. Б.60
6. Бобоёров Ф. Турк хоқонлигининг Мовароуннаҳрдаги бошқарув тизими ҳақида // О'zbekiston tarixi. – Тошкент, 2000. – № 4. – Б. 71–79.
7. Бобоёров Ф. Ғарбий Турк хоқонлигининг давлат тузуми. Тошкент.2018.
8. Бобоёров Ф. Турк хоқонлиги даврида Хоразм // Хоразм тарихи замонавий тадқиқотларда. Кўпмуаллифлик илмий монография. Масъул муҳаррир Д. Алимова. – Тошкент-Урганч, 2019. – Б. 55

9. В.Н.Плипка. Древнее городище Одей-тепе в Чарджоуском оазисе. Каракумские древности. VIII. 1979. С.53
10. Вайнберг Б.И. Монеты древнего Хорезма. – М.: «Наука», 1977. 63, 93
11. Неразик Е.Е. Сельское жилище в Хорезме (I-XIV вв.) (Из истории жилища и семьи). Археолого-этнографические очерки // ТХАЭЭ. – Т.IX. – М.: «Наука», 1976. С. 204.
12. Ньёматов Р. «Илк ўрта асрлар Хоразм тарихшунослигининг бугунги ҳолати». История и культура центральной Азии, т. 1, вып. 1, февраль 2023 г., bb. 122-125.,
13. Ньёматов Р. Хоразм Африғийлар сулоласи – Турк хоқонлиги сиёсий алоқалари. Фундаментал тадқиқотлар журналі. №7/2023. 16
14. Ртвелдзе Э.В. Государство Вазамаридов (Афригидов) Хорезма// Хорезм в государственности Узбекистан. – Ташкент, 2013. С. 94.
15. Толстов.С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. – М. – Л.: АН СССР, 1948. С.217-220
16. Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. Тошкент. 2001. Б.66